

O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA FE’L ZAMON VA MAYL KATEGORIYALARINING CHOG‘ISHTIRMA STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI

Shorasulova Arofat Ibroxim qizi

Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti, turk tili o‘qituvchisi,

e-mail: shorasulovaarofat@gmail.com

+99899-391-38-71

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek va turk tillarida fe’l zamon (tense) va mayl (mood) kategoriyalarining struktur hamda semantik xususiyatlari chog‘ishtirma aspektida tahlil qilinadi. Tadqiqotda turkiy tillar grammatikasiga oid ilmiy manbalar asosida har ikki tilning zamon tizimi (hozirgi, o‘tgan, kelasi zamon shakllari), murakkab zamon formalari, shuningdek, buyruq-istak, shart, xabar mayllari o‘rganildi. O‘zbek tilidagi analitik va sintetik shakllar bilan turk tilidagi affiksial tizim o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlar faktik ma’lumotlar asosida ko‘rsatildi. Manbalardagi ilmiy tavsiflar asosida zamon va mayl kategoriyalarining funksional yuklamasi va semantik qamrovi izohlandi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, turk tili, fe’l, zamon kategoriyasi, mayl kategoriyasi, struktur tahlil, semantik tahlil, turkiy tillar grammatikasi

Аннотация: В данной статье в сопоставительном аспекте анализируются структурные и семантические особенности категорий времени (tense) и наклонения (mood) глагола в узбекском и турецком языках. В исследовании на основе научных источников по грамматике тюркских языков изучены системы времён обоих языков (настоящее, прошедшее и будущее время), сложные временные формы, а также изъявительное, повелительно-желательное и условное наклонения. На основе фактического материала выявлены сходства и различия между аналитическими и синтетическими формами в узбекском языке и аффиксальной системой турецкого языка. С опорой на научные описания источников разъяснены функциональная нагрузка и семантический охват категорий времени и наклонения.

Ключевые слова: узбекский язык, турецкий язык, глагол, категория времени, категория наклонения, структурный анализ, семантический анализ, грамматика тюркских языков.

Abstract: This article comparatively analyzes the structural and semantic features of the verb categories of tense and mood in the Uzbek and Turkish languages. Based on scholarly sources on Turkic linguistics, the study examines the tense systems of both languages (present, past, and future forms), complex tense constructions, as well as imperative-volitional, conditional, and indicative moods. Similarities and differences between the analytic and synthetic forms in Uzbek and the affixal system in Turkish are demonstrated on the basis of factual data. Drawing on academic descriptions, the functional load and semantic scope of the tense and mood categories are explained.

Keywords: Uzbek language, Turkish language, verb, tense category, mood category, structural analysis, semantic analysis, Turkic grammar.

Kirish

Turkiy tillarda fe’l kategoriyalari grammatik tizimning markaziy qismini tashkil etadi. O‘zbek va turk tillari genealogik jihatdan turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ular orasida morfologik va sintaktik yaqinlik mavjud [1, 12-b.].

O‘zbek tilining fe’l tizimi akademik grammatikada uch asosiy zamon (hozirgi-kelasi, o‘tgan, kelasi) doirasida tavsiflanadi [2, 415–420-b.]. Turk tilida esa zamon tizimi ko‘proq

formal ko'rsatkichlar asosida aniqlanadi: geniş zaman, şimdiki zaman, geçmiş zaman (di'li va miş'li), gelecek zaman [3, 287–295-b.].

Mayl kategoriyasi ham har ikki tilda fe'ning muhim grammatik belgisi bo'lib, xabar, buyruq-istak, shart, lozim va boshqa ma'nolarni ifodalaydi [4, 233-b.].

Mazkur maqolaning maqsadi — o'zbek va turk tillarida fe'l zamon va mayl kategoriyalarining struktur va semantik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdir.

Metodologiya

Tadqiqotda chog'ishtirma-tarixiy va struktur-semantik tahlil metodlari qo'llanildi. O'zbek tili bo'yicha "O'zbek tili grammatikasi" [2], "Hozirgi o'zbek adabiy tili" [5], turk tili bo'yicha esa "Türk Dilbilgisi" [3], "Türkiye Türkçesi Grameri" [6] manbalari asosiy nazariy asos sifatida olindi.

Fe'l zamon va mayl kategoriyalarining morfologik ko'rsatkichlari jadval asosida qiyoslandi. Har bir shaklning semantik yuklamasi manbalarda berilgan izohlar asosida tahlil qilindi.

Natijalar

O'zbek tilida o'tgan zamonning aniq (–di), noaniq (–gan), davomli (–yotgan edi) shakllari mavjud [2, 421–430-b.]. Turk tilida esa di'li geçmiş zaman (–di), miş'li geçmiş zaman (–miş) formalari farqlanadi [3, 290-b.].

Masalan:

- O'zbek tili: *keldi* (–di), *kelgan* (–gan)
- Turk tili: *geldi* (–di), *gelmiş* (–miş)

Semantik jihatdan o'zbek tilidagi –gan shakli natijaviylik yoki tajriba ma'nosini bildiradi [5, 312-b.], turk tilidagi –miş esa ko'pincha bilvosita xabar yoki gumon ma'nosini ifodalaydi [6, 198-b.].

Hozirgi zamon o'zbek tilida –yapti affiksi orqali ifodalanadi [2, 418-b.], turk tilida esa –yor affiksi qo'llanadi [3, 288-b.]:

- *kelayapti* — *geliyor*

Kelasi zamon o'zbek tilida –adi shakli orqali, turk tilida –acak/-ecek affikslari orqali hosil qilinadi [2, 419-b.; 3, 293-b.].

Mayl kategoriyasi bo'yicha o'zbek tilida buyruq mayli nol ko'rsatkichli yoki –sin affiksi bilan ifodalanadi [4, 240-b.], turk tilida esa –sin, –iniz formalari mavjud [6, 210-b.].

Shart mayli o'zbek tilida –sa affiksi bilan, turk tilida –se affiksi bilan hosil qilinadi [2, 435-b.; 3, 301-b.].

Tahlil va muhokama

O'zbek va turk tillarida fe'l zamon va mayl kategoriyalarini qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, har ikki tilning grammatik tizimi umumturkiy morfologik asosga ega bo'lsa-da, tarixiy taraqqiyot jarayonida ularning struktur-semantik rivojlanishida ayrim differensial xususiyatlar shakllangan.

Avvalo, o'tgan zamon kategoriyasini tahlil qiladigan bo'lsak, –di affiksi har ikki tilda ham aniq o'tgan zamon ma'nosini bildiradi va uning ildizi qadimgi turkiy davrga borib taqaladi. Orxon-Yenisey bitiklarida –di shaklining qo'llanilishi qayd etilgan bo'lib, u konkret bajarilgan harakatni ifodalagan [7, 156-b.]. Bu fakt –di shaklining umumturkiy tarixiy asosga egaligini tasdiqlaydi.

O'zbek tilida –di shakli ko'proq faktik, yakunlangan va so'zlovchi tomonidan bevosita kuzatilgan harakatni ifodalaydi [2, 421-b.]. Turk tilida ham di'li geçmiş zaman aynan shu ma'noni anglatadi [3, 290-b.]. Shunday qilib, struktur va semantik jihatdan –di shakli ikki tilda deyarli mos tushadi.

Biroq noaniq o'tgan zamon shakllarida muhim semantik tafovut kuzatiladi. O'zbek tilida –gan shakli natijaviylik, tajriba yoki yakunlanganlik ma'nosini bildiradi va ko'pincha sifatdosh shakli bilan chambarchas bog'liq holda ishlatiladi [5, 318-b.]. Masalan, *kelgan odam* birikmasida –gan affiksi fe'lni sifatdoshga aylantirib, atributiv vazifani bajaradi.

Turk tilida esa –miş affiksi nafaqat noaniq o'tgan zamon, balki evidensiallik (bilvosita xabar, gumon, eshitilganlik) ma'nosini ham ifodalaydi [8, 74-b.]. Masalan, *gelmiş* shakli ko'pincha so'zlovchining harakatni bevosita ko'rmaganini bildiradi. Bu hodisa turk tilida evidensiallikning grammatiklashgan kategoriyaga aylanganini ko'rsatadi [8, 80-b.].

O'zbek tilida evidensiallik ko'proq kontekstual vositalar orqali ifodalanadi va mustaqil grammatik kategoriya sifatida qat'iy shakllanmagan [2, 430-b.]. Bu jihat turk tilining funksional-semantik tizimida –miş shaklining o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Hozirgi zamon shakllarini tahlil qilganda ham umumiylik va farqlar aniqlanadi. O'zbek tilida –yapti affiksi yordamida hosil qilinadigan davomli hozirgi zamon shakli harakatning ayni paytda davom etayotganini bildiradi [2, 418-b.]. Turk tilida esa –yor affiksi xuddi shunday vazifani bajaradi [3, 288-b.]. Struktur jihatdan –yor affiksi turk tilida fonetik o'zgarishlarga (geliyor, gidiyor) uchrasa-da, semantik vazifasi o'zbek tilidagi –yapti shakliga yaqin.

Kelasi zamon kategoriyasida esa o'zbek tilida –adi affiksi keng qo'llanadi [2, 419-b.]. Turk tilida esa –acak/-ecek affikslari qo'llanadi [3, 293-b.]. Bu shakllar kelgusida bajarilishi kutilayotgan harakatni bildiradi. Biroq turk tilida bu shakl ko'pincha reja, niyat ma'nosini kuchliroq ifodalaydi, o'zbek tilida esa umumiy kelasi zamon ma'nosi ustun.

Struktur jihatdan o'zbek tilida analitik shakllar faolroq qo'llanadi. Masalan, –yotgan edi shakli davomli o'tgan zamonni bildiradi [2, 427-b.]. Turk tilida esa zamon shakllari ko'proq sintetik (affiksial) xarakterga ega [3, 305-b.]. Bu esa turk tilida zamon kategoriyasining morfologik jihatdan yanada izchil tizimlashganini ko'rsatadi.

Mayl kategoriyasini tahlil qilganda, xabar mayli har ikki tilda zamon shakllari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Buyruq maylida esa farqlar yaqqolroq ko'zga tashlanadi. O'zbek tilida buyruq mayli nol ko'rsatkich yoki –sin affiksi bilan ifodalanadi [4, 240-b.]. Turk tilida esa shaxs-son ko'rsatkichlari tizimliroq shakllangan: *gel, gelin, gelsin* kabi shakllar [6, 212-b.].

Shart mayli o'zbek tilida –sa, turk tilida –se affiksi bilan hosil qilinadi [2, 435-b.; 9, 221-b.]. Bu shakl umumturkiy hodisa sifatida qadimgi turkiy yodgorliklarda ham uchraydi [7, 158-b.]. Shart maylining semantik yuklamasi har ikki tilda deyarli bir xil bo'lib, shartlilik, ehtimollik va bog'lanish ma'nosini ifodalaydi.

O'zbek tilida lozim mayli –moqchi, –ishi kerak kabi analitik shakllar orqali ifodalanadi [5, 323-b.]. Turk tilida esa –malı/-meli affiksi majburiyat ma'nosini bildiradi [6, 205-b.]. Bu yerda turk tilining affiksial tizimi yana ustunlik qiladi, o'zbek tilida esa analitik konstruksiyalar ustuvor.

Semantik nuqtai nazardan, turk tilida zamon va mayl shakllari ko'proq funksional-semantik maydon doirasida tahlil qilinadi [3, 305-b.]. O'zbek tilida esa grammatik kategoriyalar ko'proq morfologik asosda tavsiflangan [2, 415-b.].

Uslubiy imkoniyatlar jihatidan o'zbek tilida –gan shakli keng metaforik va stilistik qo'llanishga ega [5, 325-b.]. Turk tilida esa –miş shaklining pragmatik imkoniyatlari kengroq o'rganilgan [8, 82-b.].

Shunday qilib, tahlil natijalari quyidagi asosiy jihatlarni ko'rsatadi:

- –di shakli har ikki tilda umumturkiy tarixiy asosga ega va semantik jihatdan mos.
- –gan va –miş shakllari struktur jihatdan o'xshash bo'lsa-da, semantik yuklamasida farq mavjud.
- Turk tilida evidensiallik grammatiklashgan kategoriya sifatida kuchliroq.

- O‘zbek tilida analitik zamon shakllari kengroq rivojlangan.
- Mayl kategoriyasida umumiylik yuqori, biroq majburiyat va buyruq shakllarida tizimli farqlar mavjud.

Umuman olganda, o‘zbek va turk tillarida fe‘l zamon va mayl kategoriyalarining struktur-semantik qiyosi turkiy tillar evolyutsiyasini, grammatik kategoriyalarning funksional taraqqiyotini yoritishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

O‘zbek va turk tillarida fe‘l zamon va mayl kategoriyalari umumturkiy asosga ega bo‘lsa-da, ularning struktur va semantik rivojlanishida farqlar kuzatiladi.

O‘zbek tilida analitik shakllar va natijaviylik ma‘nosi kengroq rivojlangan. Turk tilida esa evidensiallik va affiksial tizimning izchilligi ustunlik qiladi.

Chog‘ishtirma tahlil natijalari turkiy tillar grammatik tizimini yanada chuqurroq o‘rganishda muhim nazariy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baskakov N.A. *Tyurkskie yazyki*. Moskva: Nauka, 1960. – 12–18-betlar.
2. O‘zbek tili grammatikasi. II jild. Toshkent: Fan, 1975. – 415–435-betlar.
3. Ergin M. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak, 2009. – 287–305-betlar.
4. G‘ulomov A. *Fe‘l kategoriyalari*. Toshkent: Fan, 1954. – 233–245-betlar.
5. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 312–325-betlar.
6. Korkmaz Z. *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK, 2003. – 198–212-betlar.
7. Tekin T. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK, 1998. – 150–160-betlar.
8. Johanson L. *Turkic Linguistics*. London: Routledge, 1998. – 74–82-betlar.
9. Kononov A.N. *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka*. Moskva: AN SSSR, 1956. – 221–230-betlar.
10. Shcherbak A.M. *Grammatika starouzbekskogo yazyka*. Moskva: Nauka, 1962. – 140–150-betlar.
11. Boeschoten H. *The Turkic Languages*. London: Routledge, 1998. – 102–110-betlar.
12. Comrie B. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 35–48-betlar.